

O'QUVCHILARDA MUSTAQIL FIKRLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK USULLARI

Madiyarov Barxayotjon Isakjonovich

Toshkent viloyati O'rta Chirchiq tumani 49-umumiy o'rta ta'lim maktabi

O'quv-tarbiyaviy ishlar bo'yicha rahbar o'rinbosari.

+998949798797 e-mail: madiyarovbarhayot@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22773085>

Annotatsiya. Mazkur tezisda umumiy o'rta ta'lim jarayonida o'quvchilarda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishning zamonaviy pedagogik usullari, ularning mazmuni, didaktik imkoniyatlari va amaliy samaradorligi tahlil etilgan. Mustaqil fikrlash shaxsning tayyor axborotni qabul qilish bilangina cheklanmay, muammoni aniqlash, mavjud ma'lumotlarni tahlil qilish, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash, dalillarga asoslangan xulosa chiqarish va o'z qarashlarini mustaqil ifodalash qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda muammoli ta'lim, loyiha metodi, "aqliy hujum", "Klaster", "B-B-B", "INSERT", debat, keys-stadi, tadqiqotga asoslangan ta'lim hamda refleksiv yondashuvning o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishdagi imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni dars jarayoniga integratsiyalashning metodik shartlari va o'qituvchi faoliyatiga qo'yiladigan talablar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: mustaqil fikrlash, tanqidiy fikrlash, zamonaviy pedagogika, interfaol metodlar, muammoli ta'lim, loyiha metodi, keys-stadi, debat, refleksiya, kompetensiya, ijodiy fikrlash.

Kirish

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan sharoitda ta'lim tizimi oldiga nafaqat muayyan hajmdagi bilimlarni o'zlashtirgan, balki o'z fikriga ega, mustaqil qaror qabul qila oladigan, muammolarga turli nuqtayi nazardan yondashadigan va o'z faoliyatini tahlil qila oladigan shaxsni tarbiyalash vazifasi qo'yilmoqda. Chunki zamonaviy jamiyatda insonning muvaffaqiyati ko'p jihatdan uning mavjud bilimlardan qanday foydalanishi, yangi vaziyatlarda mustaqil xulosa chiqarishi va muammolarga maqbul yechim topa olishiga bog'liq. An'anaviy ta'lim modelida o'quvchi ko'pincha tayyor bilimlarni qabul qiluvchi subyekt sifatida namoyon bo'lgan bo'lsa, zamonaviy pedagogik paradigmada u ta'lim jarayonining faol ishtirokchisi sifatida qaralmoqda. Bunday yondashuvda o'qituvchining asosiy vazifasi faqat bilim berish emas, balki o'quvchini izlanishga, savol berishga, fikr yuritishga, dalillashga va o'z nuqtayi nazarini asoslashga yo'naltirishdan iborat. Mustaqil fikrlashni shakllantirish uzluksiz va tizimli pedagogik jarayon bo'lib, uni faqat bitta metod yoki alohida dars doirasida rivojlantirib bo'lmaydi.

Buning uchun ta'lim mazmuni, o'qitish metodlari, baholash mezonlari, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi pedagogik munosabatlar o'zaro uyg'unlashishi lozim.

Mavzuning dolzarbligi

Ta'lim oluvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish bugungi pedagogikaning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Ayniqsa, raqamli axborot makonining kengayishi sharoitida o'quvchilar juda katta hajmdagi ma'lumotlarga tezkor kirish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Biroq axborotning mavjudligi hali mustaqil fikrlash shakllanganligini anglatmaydi.

O'quvchi internet yoki boshqa manbadan olingan ma'lumotning haqqoniyligini baholashi, uni boshqa manbalar bilan taqqoslashi, sabab va oqibatlarini aniqlashi hamda o'z xulosasini shakllantira olishi kerak. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchini "bilimni yodlovchi"dan "bilimni tahlil qiluvchi va undan foydalanuvchi"ga aylantirishdir.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy, faoliyatga asoslangan va muammoli ta'lim yondashuvlari tashkil etadi. Maqolani tayyorlash jarayonida pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, modellashtirish, kuzatish va pedagogik tajribalarni o'rganish kabi metodlardan foydalanildi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi — o'quvchilarda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy pedagogik usullarni aniqlash va ularni ta'lim jarayonida samarali qo'llashning metodik imkoniyatlarini asoslash.

Mustaqil fikrlash tushunchasining pedagogik mohiyati

Mustaqil fikrlash — o'quvchining muayyan vaziyat yoki muammo yuzasidan tayyor javobni kutmasdan, mavjud bilim va tajribalariga tayangan holda o'z fikrini shakllantirishi, uni asoslay olishi va xulosa chiqarish qobiliyatidir.

Mustaqil fikrlash bir nechta o'zaro bog'liq ko'nikmalar majmuasidan iborat:

1. **Muammoni aniqlash;**
2. **Savol qo'yish;**
3. **Axborotni izlash va tanlash;**
4. **Axborotni tahlil qilish;**
5. **Taqqoslash va guruhlash;**
6. **Dalillarni baholash;**
7. **Muqobil yechimlarni ishlab chiqish;**
8. **Mustaqil xulosa chiqarish;**
9. **O'z fikrini og'zaki va yozma shaklda ifodalash;**
10. **O'z faoliyatini reflektiv baholash.**

Shu sababli mustaqil fikrlashni faqat "o'z fikrini aytish" bilan chegaralash noto'g'ri.

O'quvchi bildirgan fikrini dalillar bilan asoslay olsa, boshqa qarashlarni ham hisobga olsa va o'z xulosasini qayta ko'rib chiqishga tayyor bo'lsa, uning fikrlash faoliyati yanada yuqori darajaga ko'tariladi.

O'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirishning zamonaviy pedagogik usullari

1. Muammoli ta'lim metodi

Muammoli ta'lim o'quvchini tayyor bilimni qabul qilishdan ko'ra, muammoni mustaqil hal qilishga yo'naltiradi.

O'qituvchi dars boshida o'quvchilarga oddiy savol emas, balki bir nechta yechimga ega bo'lgan muammoli vaziyatni taqdim etadi.

Masalan:

"Agar jamiyatda barcha insonlar faqat o'z manfaatini o'ylaydigan bo'lsa, qanday ijtimoiy muammolar yuzaga kelishi mumkin?"

O'quvchilar muammoni tahlil qiladi, o'z taxminlarini ilgari suradi va ularni dalillar yordamida asoslaydi.

Ushbu metodning asosiy afzalligi shundaki, o'quvchi fikrlash jarayonining bevosita subyektiga aylanadi.

2. "Aqliy hujum" metodi

"Aqliy hujum" qisqa vaqt ichida ko'plab g'oyalarni shakllantirish imkonini beradi.

Metoddan foydalanishda dastlab o'quvchilarning barcha fikrlari qabul qilinadi. Keyingi bosqichda esa ilgari surilgan g'oyalar tahlil qilinadi va asoslanganlari ajratib olinadi.

Masalan, "O'quvchilarning kitob o'qishga qiziqishini qanday oshirish mumkin?" savoli asosida 10–15 ta taklif ishlab chiqilishi mumkin.

Bu metod:

- erkin fikrlashni;
- tashabbuskorlikni;
- ijodkorlikni;
- tezkor qaror ishlab chiqishni;
- guruhda ishlashni rivojlantiradi.

3. Keys-stadi metodi

Keys-stadi real yoki real hayotga yaqin vaziyatni tahlil qilish asosida tashkil etiladi.

Masalan, o'quvchilarga quyidagi vaziyat beriladi:

Sinfidagi ikki o'quvchi o'rtasida kelishmovchilik yuzaga keldi. Har ikkala tomon ham o'zini haq deb hisoblamoqda. Ushbu vaziyatni qanday hal qilish mumkin?

O'quvchilar vaziyat sabablarini aniqlaydi, muqobil yechimlarni taklif qiladi va eng maqbul variantni asoslaydi.

Keys-stadi o'quvchining nazariy bilimlarini amaliy vaziyatga tatbiq etish imkonini beradi.

4. Debat va munozara metodi

Debat o'quvchilarni o'z fikrini aniq, mantiqiy va dalillarga asoslangan tarzda ifodalashga o'rgatadi.

Munozara jarayonida o'quvchi faqat o'z pozitsiyasini himoya qilmaydi, balki qarama-qarshi fikrni tinglash va unga munosabat bildirishni ham o'rganadi.

Masalan:

Mavzu: "Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish o'quvchilarning bilim olishiga ko'proq foyda keltiradimi yoki zarar?"

Sinf ikki guruhga bo'linadi. Har bir guruh o'z pozitsiyasini dalillar asosida himoya qiladi.

Bunda o'qituvchi hakam emas, balki munozarani boshqaruvchi moderator vazifasini bajaradi.

5. Loyiha metodi

Loyiha metodi o'quvchining mustaqil izlanishini tashkil etishda eng samarali usullardan biridir.

O'quvchilarga muayyan muammoni o'rganish va uning yechimini ishlab chiqish vazifasi beriladi.

Masalan:

"Maktabimizni ekologik jihatdan yanada qulay qilish" loyihasi.

O'quvchilar:

- muammoni aniqlaydi;
- ma'lumot to'playdi;
- so'rovnoma o'tkazadi;
- natijalarni tahlil qiladi;
- takliflar ishlab chiqadi;
- loyiha natijasini taqdim etadi.

Bunday jarayonda o'quvchi mustaqil qaror qabul qilish, rejalashtirish va natijani baholashni o'rganadi.

6. "Klaster" metodi

"Klaster" o'quvchilarning mavzu bo'yicha mavjud bilimlarini tizimlashtirish va ular o'rtasidagi aloqalarni aniqlash imkonini beradi.

Masalan, markazga **"Mustaqil fikrlaydigan shaxs"** tushunchasi yoziladi. Undan:

bilim → **tahlil** → **savol** → **dalil** → **xulosa** → **qaror** → **mas'uliyat**

kabi yo'nalishlar hosil qilinadi.

Mazkur metod o'quvchiga bir tushuncha doirasidagi ko'plab bog'lanishlarni mustaqil aniqlash imkonini beradi.

7. "B-B-B" metodi

"Bilaman - Bilishni xohlayman - Bildim" texnologiyasi o'quvchining o'z bilimlarini mustaqil nazorat qilishiga yordam beradi.

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bildim
Mavzu bo'yicha mavjud bilim	Javobini bilmagan savollar	Darsdan keyingi yangi bilim

Ushbu metod o'quvchida o'z bilimini anglash va baholash ko'nikmasini shakllantiradi.

8. "INSERT" metodi

"INSERT" texnologiyasi o'quvchining matn bilan faol ishlashini ta'minlaydi. O'quvchi matnni o'qish davomida o'ziga ma'lum, yangi, tushunarsiz yoki qarama-qarshi ma'lumotlarni belgilaydi.

Bu usul:

- tanqidiy o'qish;
- axborotni saralash;
- savol qo'yish;
- mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Zamonaviy texnologiyalarning imkoniyatlari

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratmoqda. Elektron ta'lim resurslari, virtual laboratoriyalar, raqamli taqdimotlar, interaktiv testlar va sun'iy intellektga asoslangan ta'lim vositalari o'quvchining mustaqil izlanish faoliyatini kuchaytirishi mumkin.

Biroq texnologiyadan foydalanishning o'zi mustaqil fikrlashni avtomatik ravishda shakllantirmaydi. Muhim jihat — o'quvchiga texnologiya orqali **tayyor javob berish emas, balki savol qo'yish, izlash, tekshirish va xulosa chiqarish imkoniyatini yaratishdir.**

Shuning uchun raqamli vositalardan foydalanishda quyidagi ketma-ketlik samarali hisoblanadi:

Muammo → Savol → Izlanish → Tahlil → Taqqoslash → Dalillash → Xulosa → Refleksiya.

O'qituvchining roli

Mustaqil fikrlashga yo'naltirilgan ta'limda o'qituvchining roli ham o'zgaradi. U faqat bilim beruvchi emas, balki:

- fasilitator;
- moderator;
- maslahatchi;
- motivator;
- ta'lim jarayonining tashkilotchisi sifatida faoliyat olib boradi.

O'qituvchi o'quvchining har bir savoliga tayyor javob berish o'rniga, uni javobni mustaqil topishga yo'naltiruvchi savollar berishi maqsadga muvofiq.

Masalan:

“Bu fikringizni qanday dalil bilan asoslay olasiz?”

“Boshqa qanday yechim bo'lishi mumkin?”

“Agar vaziyat o'zgarsa, sizning qaroringiz ham o'zgaradimi?”

“Qaysi manba sizning xulosangizni tasdiqlaydi?”

Bunday savollar o'quvchini chuqurroq fikrlashga undaydi.

Mustaqil fikrlashni baholash mezonlari

O'quvchining mustaqil fikrlash darajasini faqat to'g'ri javob bilan baholash yetarli emas.

Baholashda fikrlash jarayonining o'zi ham hisobga olinishi kerak.

Mezon	Yuqori daraja	O'rta daraja	Boshlang'ich daraja
Muammoni aniqlash	Muammoni mustaqil aniqlaydi	Yo'naltirish bilan aniqlaydi	Tayyor ko'rsatma talab qiladi
Tahlil	Chuqur va mantiqiy tahlil qiladi	Qisman tahlil qiladi	Asosan tavsiflaydi
Dalillash	Bir nechta asosli dalil keltiradi	Bitta-ikkita dalil keltiradi	Dalillashda qiynaladi
Muqobil yechim	Bir nechta variant ishlab chiqadi	1–2 variant taklif qiladi	Tayyor yechimni kutadi
Xulosa	Mustaqil va asoslangan xulosa chiqaradi	Qisman asoslangan xulosa chiqaradi	Tayyor xulosaga tayanadi
Refleksiya	O'z faoliyatini tahlil qiladi	Kamchiliklarini qisman anglaydi	O'z faoliyatini baholashda qiynaladi

Natijalar va muhokama

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish birgina interfaol metodni qo'llash bilan emas, balki darsning butun pedagogik tuzilishini o'zgartirish orqali amalga oshiriladi. Bunda uchta muhim shart alohida ahamiyatga ega.

Birinchidan, o'quvchiga **mustaqil fikr bildirish uchun psixologik xavfsiz muhit** yaratilishi kerak. O'quvchi noto'g'ri javob berishdan qo'rqsa, faol fikrlashdan qochishi mumkin. Ikkinchidan, o'quvchiga **tanlash imkoniyati** berilishi kerak. Masalan, topshiriqni bajarish usuli, mavzuni yoritish shakli yoki yechim variantini o'quvchining o'zi tanlashi mustaqillikni oshiradi. Uchinchidan, baholash jarayonida faqat yakuniy natija emas, balki **fikrlash jarayoni** ham hisobga olinishi lozim.

Shu asosda zamonaviy dars modelini quyidagicha ifodalash mumkin:

Muammoli vaziyat → Mustaqil izlanish → Guruhiy muhokama → Dalillash → Qaror → Taqdimot → Refleksiya. Mazkur model o'quvchining reproduktiv faoliyatdan produktiv va ijodiy faoliyatga bosqichma-bosqich o'tishini ta'minlaydi.

Xulosa

O'quvchilarda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy ta'limning muhim pedagogik vazifalaridan biridir. Mustaqil fikrlash o'quvchining nafaqat bilimlarni o'zlashtirishi, balki ularni tahlil qilishi, muammolarni aniqlashi, dalillarni baholashi, muqobil yechimlarni ishlab chiqishi va asoslangan xulosa chiqarishi bilan tavsiflanadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, muammoli ta'lim, keys-stadi, loyiha, debat, "Aqliy hujum", "Klaster", "B-B-B", "INSERT" va refleksiv metodlardan tizimli foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlash faoliyatini faollashtirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, mustaqil fikrlashni rivojlantirishda o'qituvchining fasilitatorlik pozitsiyasini egallashi, o'quvchilarga ochiq savollar berishi, mustaqil izlanish uchun sharoit yaratishi va fikrni dalillar asosida baholashi muhim ahamiyatga ega. Shunday qilib, zamonaviy ta'lim jarayonida **"o'qituvchi aytadi - o'quvchi eslab qoladi"** tamoyilidan **"o'qituvchi muammo yaratadi - o'quvchi izlanadi, tahlil qiladi va xulosa chiqaradi"** tamoyiliga o'tish o'quvchilarda mustaqil fikrlash kompetensiyasini shakllantirishning muhim pedagogik sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dewey J. *How We Think*. — Boston: D.C. Heath & Co., 1933.
2. Bloom B.S. *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. — New York: Longmans, Green, 1956.
3. Vygotsky L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. — Cambridge: Harvard University Press, 1978.
4. Bruner J.S. *The Process of Education*. — Cambridge: Harvard University Press, 1960.
5. Ennis R.H. *Critical Thinking*. — Upper Saddle River: Prentice Hall, 1996.
6. Facione P.A. *Critical Thinking: What It Is and Why It Counts*. — Insight Assessment, 2015.
7. Hattie J. *Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement*. — London: Routledge, 2009.

8. Fullan M. *The New Meaning of Educational Change*. — New York: Teachers College Press, 2007.
9. OECD. *The Future of Education and Skills 2030*. — Paris: OECD Publishing.
10. UNESCO. *Reimagining our futures together: A new social contract for education*. — Paris: UNESCO, 2021.